

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

LII: 1-2 (2018)

*Studia Philologica et Diachronica
in honorem Joakin Gorrotxategi*

Vasconica et Aquitanica

Joseba A. Lakarra - Blanca Urgell
(arg. / eds.)

eman ta zabal zazu

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

Lukrezio, Ibinagabeitiak euskaratua

Lucretius, translated into Basque by A. Ibinagabeitia

Gidor Bilbao Telletxea
UPV/EHU

Abstract

This article includes a previously unpublished Basque translation by Andima Ibinagabeitia: Lucretius' De rerum natura, 1-43. In order to place that work in context, we have endeavoured to establish a list of the literary works translated into Basque by Ibinagabeitia; we have taken into account published translations, unpublished translations, and also others we know of by means of citations, even though we may not have accessed actual copies of those translations. Furthermore, the ideas Ibinagabeitia had regarding translation have been studied in his works and letters, in order to understand why he chose to translate Lucretius and the problems he may have had.

Keywords: *Andima Ibinagabeitia, objectives of translation, translation of ancient classics, choosing translation subjects, Lucretius.*

Laburpena

Artikulu honetan, Andima Ibinagabeitiak euskaraturiko lan argitaragabe bat editatu da: Lukrezioaren De rerum natura, 1-43. Lan hori bere testuinguruan kokatzeko, Ibinagabeitiak euskaraturiko literatura-lanen zerrenda finkatzen ahalegindu gara; kontuan hartu dira itzulpen-lan argitaratuak, itzulpen argitaragabeak, eta baita aipu bidez ezagutzen ditugunak ere, itzulpen horien alerik ezagutu ez arren. Gainera, Ibinagabeitiak itzulpenaren inguruan zituen ideiak aztertu dira haren lanetan eta gutunetan, Lukrezio itzulgai gisa hautatzeko zein arrazoi izan zezakeen ulertzeko.

Hitz gakoak: *Andima Ibinagabeitia, itzulpenaren helburuak, Antzinateko klasikoen itzulpena, itzulgaien hautua, Lukrezio.*

1. Zein literatura-lan euskaratu zituen Andima Ibinagabeitiak?

Galdera honen erantzuna argitzen laguntzea da, hain zuzen, artikulua honen helburuetako bat.¹ Artikulua idazten hasi aurretik *NORdaNOR* euskal itzulpengintzaren datu-base nagusia kontsultatzean,² emaitza hauek eskuratu genituen, hemen itzulpenaren argitaratze-dataren arabera aurkezturik:

1. Jacinto Benaventeren gaztelaniazko *La fuerza bruta*, euskarazko izenburuan *Abere-indarra*, Jokin Zaitegirekin batera euskaratu eta 1950ean *Euzko-Gogoa* aldizkarian bi zatitan (baina osorik) argitaratua.³
2. Virgilioren latinezko *Bucolica*, euskarazko izenburuan *Unai-kantak*, 1954-1955ean *Euzko-Gogoa* aldizkarian bost zatitan (baina osorik) argitaratua,⁴ gero, 1966an, Santi Onaindiaren ekimenez osaturiko *Bergili'ren idazlanak osorik* liburuan aldaketa gutxirekin berrargitaratua,⁵ eta azkenik Iñigo Ruiz Arzalluzek 1992an editatua.⁶
3. Virgilioren latinezko *Georgica*, euskarazko izenburuan *Alor-kantak*, lehenengoz 1966an *Bergili'ren idazlanak osorik* liburuan argitaratua, eta gero, 1992an, Iñigo Ruiz Arzalluzek aipaturiko *Bergiliren Unai eta Alor-kantak* liburuan editatua.
4. Virgilioren latinezko *Ars amatoria*, euskarazko izenburuan *Maita-bidea*, lehenengoz Aintzane Arrieta Gandiagak 1994an editatua.⁷

¹ Lan hau MINECOren *Monumenta Linguae Vasconum 5: Periodizazioa eta kronologia* (FFI2016-76032-P) ikerketa-proiektuaren baitan egin da, Joakin Gorrotxategi irakaslearen omenez; Filologia Klasikoko lizentziaturan, derrigorrezko irakasgai batean ezagutu genuen, eta berak eskainiriko hautazko guztiak aukeratu genituen, latinezko testuak hizkuntzalaritza indoeuroparra baino gogokoago izan arren; tesi-zuzendari izateko ere bera hautatu genuen, bide luzerako gidari eta bidelagun egokiak behar izaten direlako; eta Joakin hala izan da gero ere, nire ibilbide akademiko osoan, gidari eta bidelagun bikain. Mila eta mila esker.

² 2017-09-01ean kontsultatua, <http://nordanor.eu/> helbidean. Artikulu honetan ez ditugu kontuan hartu Andima Ibinagabeitiaren itzulpen ez literarioak.

³ Egiletasunari dagokionez, gogoratu behar da Andima Ibinagabeitiak *Elantxobe*, *Elentxu*, *Norbait*, *Idoyaga*, *Idoyaga 'tar Sabin*, *I'tar A*. eta, hemen bezala, *Ibinaga/Ibiñaga* izengoitiak (edo laburdurak) erabili zituela. Argitalpenen izenburu zehatzak hauek dira:

1. «Abere-indarra (La Fuerza Bruta) bi ekitalditan, Benavente'k erderaz idatzi ta Zaitegi-Ibiñaga'k euskeraz», *Euzko-Gogoa* 1950 (3-4), 11-20.

2. «Abere-indarra (Benavente'rena). Bigarren ekitaldia. Zaitegi-Ibinaga», *Euzko-Gogoa* 1950 (5-6), 27-34.

⁴ Hona hemen bost zatien erreferentzia zehatzak:

1. «Bergiliren Unai-kantak (Bukolikak)» [I-II-III Bukolikoak], *Euzko-Gogoa* 1954 (9-10), 142-144.
2. «Bergiliren Unai-kantak (Bukolikak)» [III (jarraipena) eta IV Bukolikoak], *Euzko-Gogoa* 1954 (11-12), 178-179.

3. «Bergiliren Unai-kantak (Bukolikak)» [V-VI Bukolikoak], *Euzko-Gogoa* 1955 (1-2), 11-12.

4. «Bergiliren Unai-kantak (Bukolikak)» [VII-IX Bukolikoak], *Euzko-Gogoa* 1955 (3-4), 47-49.

5. «Bergiliren Unai-kantak (Bukolikak)» [X Bukolikoak], *Euzko-Gogoa* 1955 (5-12), 99-101.

⁵ *Bergili'ren idazlanak osorik* (Bilbao, 1966) liburuan, Andima Ibinagabeitiak euskaratu zituen Virgilioren *Bukolikoak* eta *Georgikoak*, eta Santi Onaindiak *Eneida* (euskarazko izenburuan *Enearena*).

⁶ *Bergiliren Unai eta Alor-kantak* izenburuarekin argitaratu zen, Euskal Editoreen Elkarteak sustaturiko *Klasikoak* bildumako 55. zenbakian.

⁷ *Ovidiusen Maita-Bidea* izenburuarekin argitaratu zen, Euskal Editoreen Elkarteak sustaturiko *Klasikoak* bildumako 74. zenbakian.

Lau liburu horiek dira, hain zuzen, Ibinagabeitiak euskaraturiko lan argitaratu ezagunenak.⁸ Bosgarren bat sarri ahaztu ohi da: Bhagini Nivedita-k edo, Ibinagabeitiak dioen moduan, Nivedita Ahizpak, hots, Margaret Elizabeth Noble (1867-1911) andereak 1908an ingelesez argitaraturiko *An Indian Study of Love and Death* liburuaren itzulpena, 1957an *Maitasun eta erio kantua* izenburuarekin argitaratua *Euzko-Gogoa* aldizkarian.⁹ Horiek dira, nik dakidanez, argitaraturik ezagutzen direnak; baina badakigu beste autore batzuen lanak ere euskaratu zituela, edo behintzat itzulzeari ekin ziola.

Zaitegirekin batera argitaraturiko Benaventeren antzezlanaren ondoren, kronologikoki hurrena Julio Dantas portugaldarraren *A Ceia dos Cardeais* da, 1951ko maiatzuztaila tartean Jokin Zaitegiri eta Jon Miranderi idatziriko gutunen bidez dakigunez:

Denpora eman bearrez, Julio Dantasen *A Ceia dos Cardeais* (*Kardinalen zauta*) portugera euskeratu dizut. Antzerkitxo entzungarri eta ospatsua duzu. Baina *ad usum Delphinis* geldituko, ots, enetzako (Ibinagabeitiak Zaitegiri, 1951-05-19; Urkizu 2000: 52).

Egun auetan Julio Dantas-en *A Ceia dos Cardiaes* euskeratzeari ekin diot. Antzerkitxo otsandikoa duzu, baina gure apaiztarrentzat gogorxkoa. Ala ere, gure izkuntza eder oroz apaindua (xuberoeraz ez geo) bear dugu (Ibinagabeitiak Miranderi, 1951-07-23; Urkizu 2000: 59).

Hurrengo urteetan, latinez idazten duten autore klasikoak dira Ibinagabeitiaren itzulgai. Iñigo Ruiz Arzalluzek (1992) eta Aintzane Arrietak (1994) eskaini ziguten itzulpen horien guztien berri zehatza.

1952ko apirilean Ibinagabeitiak Miranderi idatziriko gutunean dioenez, Horazio-ren *Carmen Saeculare* euskaratzen ari zen, baina ezinean:

Oratius-en *Carmen Seculare* «Mende-Kanta» euskeratzen ari naiz egun auetan. Bainan ene iduripen-biotzak, adarra baino elkorrago, ukoka ari zaizkit. Erdibear latzgarrienean nabilkizu (Ibinagabeitiak Miranderi, 1952-04-07; Urkizu 2000: 95).

Iñigo Ruizen arabera, «Ibinagabeitiaren paperen artean gorde da *Carmen saeculare*-ren lehenengo bi ahapaldien itzulpena dakarren orri bat: *Orati-ren Mende-kanta* du izenburu eta agerian da zirriborroa dela, eskuz idatzia eta zuzenketa askorekin» (Ruiz Arzalluz 1992: xxi). Andimaren paperen artean dago oraindik, «Lanen zirriborroak» karpetan, Ruiz Arzalluzek aipaturiko dokumentua.¹⁰ Dirudienez, gero ere ez zuen lortu Horazioen poesia euskaraz erditzea.

⁸ Jacinto Benaventeren *La malquerida* (euskarazko izenburuan *Gaitzetsia*) ere Zaitegik eta Ibinagabeitiak euskaratua balitz bezala aipatzen da zenbait lanetan (Urkizu 2000: 16, adibidez), baina antzezlan horren lehen ekitaldia *Edozein* (*Euzko-Gogoa* 1954 (11-12), 196-197) eta *Edonor* (*Euzko-Gogoa* 1955 (1-2), 20-23) izengoitiek sinaturik agertzen da, eta badakigu Alfontso Irigoien dela itzultzailea. Hala agertzen da Ibinagabeitia eta Irigoien artean 1955eko otsaila eta azaroa bitartean gurutzaturiko gutunetan (Sudupe 2012b: 174, 176, 178, 181).

⁹ Argitalpenaren erreferentzia zehatza hau da: *Euzko-Gogoa* 1957 (1-2), 56-72. Zalantza gutxirekin esango nuke Ibinagabeitiak frantseseko zubi-testua erabili zuela; hain zuzen, 1951n Lizelle Reymond andereak frantseseratu eta argitaraturiko *Un chant d'amour et de mort* liburu txikia.

¹⁰ Hau da dokumentuaren identifikazioa Azkue Biblioteka eta Artxiboan: «Erreferentzia-kodea: 2.02.2. Funtsa: AIB. Biltegi-kodea: KEH. Kokapen-zenbakia: 0150. Kutxa-kodea: 010. Dossier-kodea: 220».

Aintzane Arrietak (1994: xlvi-lv eta *passim*) zehaztasunez azaltzen ditu Ibinagabeitiak hartu zituen lanak, lehenengo, 1952ko ekain-amaieratik irail erdialdera, Ovidioren *Ars Amatoria* euskaratzen, eta gero, urritik abendura, oharrak eta sarrera osatzen; baita argitaratzeko oztopoek sortu zioten nahieza ere. Horren ondoren, gogo txarrez hartzen du Zaitegiren «enkargua», Virgilioren *Eneida* euskaratzeko. Azaro-abenduko hainbat gutunetan (Ruiz Arzalluz 1992: xxii-xxiii) agertzen du *Eneida* euskaratzen hasteko gogo eskasa, eta 1952-12-24ko gutunean Zaitegiri diotso hasi dela; *Eneida* itzultzeari buruzko azken aipamena urtebete geroago, 1954ko lehenengo egunetan, aurkitu dugu, Gotzon Egañari idatziriko gutun batean:

Nik ere asmo ederrenak ba' ditut. Lenengoz eskuartean darabilkidan «Eneida»-ren itzulpena burutuko dut. «Maita-bidea» baino len argitara nai nuke liburu mardul au gure letren gorasarrerako (Ibinagabeitiak Gotzon Egañari, 1954-01-05; Sudupe 2012b: 108).

Nolanahi ere, lan hori (Virgilioren *Eneida* euskaratzea) zama bezala hartu zuela iruditzen zait, ez bere gogoz, eta ez nago ziur inoiz ekin ote zion ere. Hilabete lehenago Bingen Ametzagari idatziriko gutunean, hain zuzen, oraindik hasi gabe dagoela dirudi: «Ene adiskide batzuek Bergiliren *Eneidos* itzul dezadan nai lukete. Bearba eginen dut» (Ibinagabeitiak Bingen Ametzagari, 1953-12-17; Irujo 2009c: 177). Eta esanguratsua iruditzen zait geroago, 1959an, Andimak inon eta inori ez aipatzea berak *Eneida*-rekin hasitako lana, Santi Onaindiak jakinarazten dionean *Eneida*-ren euskarazko itzulpena Onaindiak berak «erdi egiñik» duela, eta proposatzen dionean harekin batera Ibinagabeitiak Virgilioren *Bukolikoak* (1954an euskaratuak eta *Euzko-Gogoan* argitaratuak) eta *Georgikoak* (orduan oraindik euskaratu gabeak) argitaratzea.¹¹

Nik dakidala, inork ez du aipatu Ibinagabeitiaren paperen artean *Eneida* horren itzulpenaren zirriborrorik ere ikusi duenik.

Justu-justu aldi horretan, 1952ko abendutik 1954ko urtarrilerako tartean, Lukrezioaren *De rerum natura* euskaratzen ari da. Hurrengo atalean aztertuko ditugu Ibinagabeitiak itzulgai hori hautatzeko izan bide zituen arrazoiak; oraingoan, aski izan bedi Lukrezioaren itzulpena aipatzen duten gutunak zerrendatzea.

Zaitegiri 1952ko gabon egunean idatziriko gutunean aurkitu dugu lehenengoz aipaturik: «Lukreti-ren Izadiakoaren zati batzuk ere itzulita dauzkat» (Ibinagabeitiak Zaitegiri, 1952-12-24; Urkizu 2000: 122). Astebete geroago, urte horretako gabonzahar egunean, Gotzon Egañari idatzitakoan zehazten du Txomin Peillen, Jon Mirande eta Federiko Krutwigekin egin asmo duen elkarretaratzean atal bi irakurri gura dizkiela (ez du baieztatzen ordurako euskaratuta dituenik): «Egun ortarako Lukreti'ren *De Natura Rerum*'dik itzulita bi atal yakingarri irakurriko dizkiet» (Ibinagabeitiak Gotzon Egañari, 1952-12-31; Sudupe 2012b: 105). Hurrengo udan, 1953ko uztailean, Bingen Ametzagari jakinarazten dio lan horretako «zati batzu» euskaratuak dituela: «Lukreti'ren *De Natura Rerum*en zati batzu ere euskeratu ditut. Lukreti Ovidi bainon zailagoa da itzul lanerako, ala ere neke aundi gabe gure izkeraz iantzi diteke» (Ibinagabeitiak Bingen Ametzagari, 1953-07-22; Irujo 2009c: 167). Baina

¹¹ Iñigo Ruiz Arzalluzek (1992: xxiii-xxvi) zehazten du Ibinagabeitiaren itzulpen horien kronologia. Beherago ere horietaz dihardugunean, orrialde horiek dira gure iturri nagusia.

urte-amaieran, bost hilabete geroago, etsita dago eta lana bertan behera utziko duela iragartzen dio Ametzagari berari: «Lukreti'ren zati asko itzuli ditut, bañan berrtanbera utzi dut, *Maita-bidearen* zoririk izan ez dezan» (Ibinagabeitiak Bingen Ametzagari, 1953-12-17; Irujo 2009c: 177). Gorago aipatu dugun 1954ko errege-bezperako gutunean, itxaropentsuago-edo dago Gotzon Egañari idaztean: «Lukreti'ren «De Natura rerum» «Izadiaz» alegia, itzuli nai nuke zail xamarra dan arren. Ortara ere iritxiko naiz Jainkoak osasun eta adore ematen baldin badizkit» (Ibinagabeitiak Gotzon Egañari, 1954-01-05; Sudupe 2012b: 108). Hori da ezagutzen dugun azken aipua.

Iñigo Ruiz Arzalluzek zehaztu zuen itzulpen-lan horren aztarna bakarra aurkitu zuela Andimaren paperen artean:

[...] ez zuen bukatu, ezta —seguruenik— liburu bat ere. Lukrezioren itzulpen horren orri bakarra aurkitu dut Estibalizko paperen artean: *Izadiaz (Naturaz)* du izenburu, eta hasierako 43 bertsuak baino ez ditu itzultzen. Litekeena da zati gehiago edota luzeagoak euskaratuta izatea, Zaitegiri egiten dion kartan adieraztera ematen duen bezala (Ruiz Arzalluz 1992: xxiii).

Orduan Estibalizko monasterioan ziren paper horiek Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekan daude gaur egun, eta hain zuzen orri bakar hori argitaratuko dugu hemen, hurrengo atal batean.

Berriz ere Ibinagabeitiaren itzulpen-lanen kronologiari heltzen badiogu, 1954ko otsail-martxoan euskaratu zituen Virgilioren *Bukolikoak* eta 1954-1955ean argitaratu zituen *Euzko-Gogoan*.

Esku artean hartzen duen hurrengo itzulpen-lana Katuloren poemak dira. Jon Miranderi 1956ko San Inazio egunean¹² idatziriko gutuna eta Jon Mirandek astebetegarrean emandako erantzuna dira jardun horren lekukotza bakarra:

Catul-en olerkiak itzultzen ari naiz, baiña zure trebetasuna palta zait lan ori bear bezela egiteko. Laister igorriren dizkizut zenbait... ikus ditzatzun eta orraztu (Ibinagabeitiak Miranderi, 1956-07-31; Urkizu 2000: 209).

Ernagarri zait zure euskarazko lanetaz erraiten derautazuna. Nik latin olerkiak ez ditut hainbat irakurri, baina Katul oso atsegin izan zait bethi, bere poema erotikoak gatik, eta botzik irakurriko ditut orain gure sor-mintzoan emanik. Non argitaratu gai ditzuzu ordea? Gure herritar ispiritu hersiek Ovidi-ren Maithabidea-ri baino abegi hobea egingen othe derauete? Hain zuzen ere, zure lan azken aipatu horren berrirakurteari lotu naiz egun hauetan (Mirandek Ibinagabeitiari, 1956-08-10; Urkizu 1995: 111).

Kasu honetan ere, nik dakidala, inork ez du aipatu Ibinagabeitiak euskaraturiko Katuloren poemak ikusi dituenik.

Gorago aurreratu dugun moduan, 1957an euskaratu eta argitaratu zuen Bhagini Niveditaren *Maitasun eta erio kantua*. Gero, 1957ko urtarriletik 1965eko urtarrilera bitartean ondu zuen, Ruiz Arzalluzen arabera (1992: xxiv-xxv), Virgilioren Bukoliken euskal itzulpena, 1966an argitaratua. Eta hor amaitzen dira, dirudienez, Ibinagabeitiaren literatura-itzulpenak. Lehenengo galderari erantzuteko moduan gaude,

¹² Urkizuk 1957ko data ezarri dio gutun honi; Ruiz Arzalluzen arabera (1992: xxiv), ordea, gutunak ez dauka datarik baina ezinbestean 1956koa izan behar da. Hala dela dirudi, Miranderen erantzunari kasu egiten badiogu.

hortaz, eta hau litzateke, gaur dakigunaren arabera, Ibinagabeitiak euskaraturiko literatura-lanen zerrenda, itzultze-jardueraren hurrenkera kronologikoa:

1. 1950. Jacinto Benavente: *La fuerza bruta*. Es > Eus: *Abere-indarra*. Jokin Zaitegirekin batera. Osorik argitaratua.
2. 1951. Julio Dantas: *A ceia dos cardeais*. Port > Eus: *Kardenalen zauta*. Ez da alerik ezagutzen.
3. 1952. Horazio: *Carmen saeculare*. Lat > Eus: *Mende-kanta*. Bi ahapaldiren itzulpen-zirriborro argitaragabea.
4. 1952. Ovidio: *Ars amatoria*. Lat > Eus: *Maita-bidea*. Osorik argitaratua.
5. 1952-1953. Virgilio: *Eneida*. Lat > Eus. Ez da alerik ezagutzen.
6. 1952-1953. Lukrezio: *De rerum natura*. Lat > Eus: *Izadiaz (Naturaz)*. Lehenengo 43 bertso-lerroen itzulpen argitaragabea.
7. 1954. Virgilio: *Bucolica*. Lat > Eus: *Unai-kantak*. Osorik argitaratua.
8. 1956. Katulo: *Carmina*. Lat > Eus. Ez da alerik ezagutzen.
9. 1957. Bhagini Nivedita (Margaret Elizabeth Noble): *An Indian Study of Love and Death*. Eng > Eus (Zubi-testua, seguruenik: fr): *Maitasun eta erio kantua*. Osorik argitaratua.
10. 1957-1965. Virgilio: *Georgica*. Lat > Eus: *Alor-kantak*. Osorik argitaratua.

2. Zergatik Lukrezio?

Akaso lehenagoko galdera litzateke beste hau: zergatik edo zertarako euskaratu literatura-lanak? Galdera horri zuzen-zuzenean erantzuten dio Ibinagabeitiak «Zaitegi'ren idaztiei buruz» artikuluan (*Euzko-Gogoa* 1950 (2), 10):

[...] yabetu dira euskerarik ezin ditekela idazle ospetsuekiko sor ta gor. Ludian izan diran literatura-zale aipatuenen burutapen, iduri, biotzondo xamur, amets-goxoak gure hizkuntzaz yantzi bear ditugu. Lan neketsua noski, bainan noraezekoa.

Gure elerti-baratzea ugari, idazle yatorrez aberats ager ba'ledi, ez litzaiguke lan ori ain bearrezkoa izango; ain urri, ain exkas dagerkigun ezkeru, burubelarri ekin bear diogu eder-lan guziek euskeratzen. Orrela gure mintzoa gaituko dugu eta, bidenabar, euskaldunei euskaraz beren adimen-argia ta gogoa asetzeko bidea gertuko diegu.

Menderatu-izkuntza geyenek itzulpenetan izan dute geroko loraldiaren oñarria.

Bi helburu azpimarratzen ditu: «gure mintzoa gaitu», eta «bidenabar, euskaldunei euskaraz beren adimen-argia ta gogoa asetzeko bidea gertu», lehentasun-hurrenkera horretan. Lehenengo helburua argia da eta ez du beste azalpenik behar; bigarrenan, adimen-argia eta gogoa asetzean, batera ikusten ditut bi alderdi: bat, euskaldunak jakintza-bidean jartzea, eta, seguruenik bigarren mailan, literaturaren balio artistikoaz gozatzea.

Adimen-argia eta gogoa asetzearekin lotua da, jakina, «eskubideen jabe egiten geranean» maila guztietako irakaskuntzarako euskarazko materialak prest izatea. Kezka hori ere burutik kendu ezinik izan zuen Ibinagabeitiak bizitza osoan, hasiera-hasieratik. Aipu hau 1947an Andimak Zaitegiri idatziriko gutun batekoa da eta Telesforo Monzonekin izandako elkarrizketaz ari da:

Benetan maite zaitu, zure lanak beroki goratu zizkidan. Eskubideen jabe egiten geranean, zu gabe Euzkadirik ezin ditekela ere esan zidan. [...] Sail aundiak urratu gabe ditugu oraindik, irakaspen-sailak len eta bigarren mailakoak batez ere. Lan ori euskal-

tzaindi berriak bere-lepo ar dezakela t.a. Orain arte egin lan batzuen berri eman zidan. Orixe-Oyartzabalen *Euskel-Eliztia*, lenengo, bigarren, irugarren mailak. Irakaspen gaietan, besterik egin danik ez dut uste. Aunitz apaiz or ari dire, bainan eleiz-liburu ta uzkurtz-gutunak egiten eskuarki. Orixe, *Divi Augustini Liber Confessionum* euskeraltzen omen. Bukatuxe omen du itzulpena. Zergatik ez digu Omer euskeratzen? Esan nion Telesporori. Obe luke poema-aundi ori emango baliguke. Bainan Orixe ez izaki errez makurtzen danetarikoa. Itxumustuan ari baino, obe genuke euskeltzale guziok bat artu ta gerorako idazti-piloa gertu. Ez al gaitu etorkizunak larru-gorri atzemango! (Ibinagabeitiak Zaitegiri, 1947-09-26; Urkizu 2000: 27)

Beste era batean esana, hona hemen ideia bera berriz ere:

Euskera aberasteko ez daukagu bide egokiagorik, ots, bakoitzak bere bizibidekoak euskeraz landu. Bide ortatik iritziko gera ain luzaro ames dugun Ikastola Nagusirako ez ezen, txikirako ere liburu bikaiñenak gerturik idukitzera («Zaitegi Abaren *Bidalien egiñak*», *Euzko-Gogoa* 1954 (5-8), 118).

Ikusi dugun moduan, «gerorako idazti-piloa gertu» behar horretan, Ibinagabeitiak nahiago zukeen Orixe Homero euskaratzea, San Agustin baino. Antzinate grekola-tindarreko klasikoek garrantziaz dihardu, jakina; baita beste honetan ere:

Oraindik luzaro ez dala, adiskide batekin gai onetaz niarduen. Sopokel antziñakoztat esten zuen adiskideak, eta orrelako lanik ez litzatekela euskeratu bear. Ene ustez, etzegoen izpidean. Elerti lan batzu, elerti osoaren oñarri gertatu dira. Urtez zaarrak, mamiz beti gazteak, alajaña. Gure izkuntza ere, bestekin zer ikusirik izan ezarren, literatura gaietan ezin diteke ezkutu ta bakar izan («Zaitegi'ren idaztiei buruz», *Euzko-Gogoa* 1950 (2), 12-13).

Gai honetan funtsezkoa da 1961ean *Alderdi* aldizkarian argitaraturiko «Artu eta erabili» artikulua. Itzulpen-lanaren aldeko aldarrikapena da artikulua osoa, eta antzinateko idazlanen itzulpen-beharra azpimarratzen du:

Zer, beste izkerak ez bezela gurea gaituko dugula uste al duzu? Ez dago izarpean antziñako idaz-lanen itzulpen gabeko izkuntzarik, eta oraingo izkuntza aundiak gaitzera jarri ziranen lenengo ardura orixe izan zan: bakoitzak bere izkeraz munduan izan diren idazle aundienen asmakizunak jantzi. Eta bide ortatik gaitu dira izkera sonatuenak (*Alderdi* 1961 (168), 22).

Ibinagabeitiak euskaraturiko klasiko grekolatindarrei erreparatzen badiegu, aurreko atalean ikusi dugu, 1952an, Horazioren *Carmen saeculare* euskaratzen ezinean ibili ondoren, Ovidioren *Ars amatoria* hautatu eta euskaratu zuela osorik. Ezagunak dira itzulpen horrek ekarri zizkion kritikak; inork ez zuen esan itzulpen txarra zenik, baina gogor eraso zioten gai lizunak euskaratu zituelakoan, eta ez zuen lortu bere lana argitaraturik ikustea. Aintzane Arrietak (1994: xv-xx eta xxiii-lv) eta Pako Sudupek (2010: 214-215, 909-910 eta 1166-1180) luze eta ondo idatzi dute kontu honi buruz, eta ez daukagu hemen ezer gehitzekorik; baina gogorarazi behar dugu hain zuzen krisi edo *beltzaldi* horretan hasi zela Ibinagabeitia Lukrezio euskaratzen. Funtsezkoa da, nire ustez, Jon Mirandek 1952ko abenduan idatzi zion gutuna:

Txaloka ibilteaz aserik zaudela zure kritika-lanetan? Zergatik txaloka zabilta *Ars Amatoria*-ren antzeko bertze lanik egiteko orde? euskaldun hypokritei gaitziturik ere! Euskal idazkuntza uzten ba duzu, zedukan alde erotiko bakarra galduko du, eta ver-

tutearen nirvânan ondatuko da osoki (Mirandek Ibinagabeitiari, 1952-12-12; Urkizu 1995: 66).

Esango nuke eskari horri erantzunez hautatu zuela Ibinagabeitiak Lukrezio: autore klasikoaren kanonean onartua, baina ikuspegi kristau estuenarentzat badaezpada-koa, eta, aldiaren behin, pasarte erotiko gordinez hornitua.¹³ Izan ere, itzulpenen beharrarekin batera, euskaraz «gai guztiak» landu beharrak kezkatzen du Ibinagabeitia bereziki. Gorago aipatu dugun 1961eko artikulutik hartu dugu zati hau:

Guk [...], Lizardi zanarekin, nora-naiko nai dugu gure baserriko alaba ederra, filosofi, theologi ta jakintza garaienetan arro bezin arin, baita gai arrunt eta lizunenetan ere, beste edozein izkuntza bezela; inõlako trabarik gabe, norberaren baitatik berez sortzen direnak izan ezik. [...] Euskera gaitu ta gaurkotu bear baldin badugu, edonolako lanak euskeraz idatzi bear ditugu, burura datozkigun gai guztiak, itzulpenak bazartu gabe naiz grekotik, latiñetik edo rusotik (*Alderdi* 1961 (168), 22).

Bide horretan, «gai guztiak» euskaraz landu behar horretan kokatzen da, jakina, Ovidioren *Ars amatoria*; baina baita Julio Dantasen *Kardinalen zautia*, «gure apaiztarentzat gogorxkoa», gorago bildu dugun aipuan esaten zuen moduan; gogoratu hura ere argitaratu gabe geratu zela. Eta Katulo, jakina, Ibinagabeitiaren paperen artean aztarnarik utzi ez duena. Bhagini Niveditaren *Maitasun eta erio kantua* ere horien artekoa dugu:

Budar poema bat euskeraturik eta Miranderi eskainirik igorri diot Eusko-Gogoari argirat dezan ala baderitzaio... Ez dakit zer egingo duen. Ene gardiz, gauza iakingarria da guk ere beste erlisionetan zer nolako mistika kimuak erretzen diran ikustea. Luze xamarra izaki, atalka edo emanen du noski. Ez ote dira gure gizon elizkoiegiak lotsatuko? Or ikusiko dugu (Ibinagabeitiak Txomin Peilleni, 1957-06-25; Sudupe 2012b: 159).

Argitaratu zen? Kasu honetan bai, Jokin Zaitetik ezinbestean behar zuelako. Zaitetik Ibinagabeitiari jakinarazten dionez, Jose Antonio Agirre lehendakaria bera ere kezkatuta zegoen Ibinagabeitiaren sinadura ez zelako aspaldi agertzen *Euzko-Gogoan* (Iztueta & Díaz 2007a: 231-232), eta, zurrumurruek isiltzeko, arren eskatzen dio zerbait bidaltzeko «len-bai-len argitarazi dezadan, ta moko moko ez gaudela ikusi dezaten» (Iztueta & Díaz 2007a: 231-232). Ibinagabeitiaren mendeku txikia da, nire ustez, une horretan «gizon elizkoiegiak lotsatuko» dituen lan bat bidaltzea, «gai guztiak» euskaraz landu gura horretan.

Lukrezioaren itzulpenaren kasuan, ez zen halakorik gertatu. Bingen Ametzagak bistaratu zion, 1953ko abenduan, hautuaren arriskua:

Zure azken idazkian esaten zenunez *Ars Amatoria* euskeratu duzu. Tamala da ez argitaratzea, zure kezka gogotan artzen ba'ditut ere. Lukreti'rekin orrelatsuko barnezimikoak ditukezu, Epikuri'en taldeko zerri baita, izan ere, baiña olerkari goitarra inõn ba'da, ta aundienai —Bergili barne— ezertxo ere zor ez diena, nire ustez. Lana ederra izango litzake *De Natura Rerum* euskeraz yantzitzea, ta zuk burutu dezakezuna, inõrk

¹³ Ikusi, adibidez, *De rerum natura* IV, 1076-1120, Joseba Sarrionandiak *Izkiriaturik aurkitu ditudan ene poemak* bilduman euskaratua, «Zauri ezkutua» izenburuarekin; hori eta Lukrezioaren beste pasarte hautatu batzuk irakur daitezke euskaraz gure *Latin-literaturaren sarbidean* (Bilbao 2002: 76-85). Baita, jakina, Xabier Amurizaren *Gauzen izatasunari buruzkoa* itzulpenean ere (Amuriza 2001).

egitekotan. Biotz on, adiskide, ta lanera (Bingen Ametzagak Ibinagabeitiari, 1953-12-11; Irujo 2009b: 183).

Eta handik aste betera idatzitako erantzunean, Ibinagabeitiak jarrera hori defendatzen du, baina aldi berean jakinarazten dio bertan behera utziko duela, etsita, Lukrezioen itzulpena:

Tamalgarria, barne kezka dirala-ta, zenbeit itzulpen argitara gabe gelditzea, ala nola, *Rubaiyat of Omar Khayyam*.¹⁴ Kezka kaltegarri auk alde batera uzteko garaira eldu gerala nik uste, euskal-literatura beste munduko literatura guztien bide zabaletatik barna eraman dezagun. Bestela, inoiz ere ez gera iritxiko ames dugun gaindegira. [...] Ene adiskide batzuek Bergiliren *Eneidos* itzul dezadan nai lukete. Bearba eginen dut. Lukreti'ren zati asko itzuli ditut, bañan berretanbera utzi dut, *Maita-bidearen* zoririk izan ez dezan (Ibinagabeitiak Bingen Ametzagari, 1953-12-17; Irujo 2009c: 177).

Barne-zimikoak garaile.

3. Venusi babes eske

Ibinagabeitiak Lukrezio itzultzen eginiko lanetatik orrialde bakarra ezagutzen dugu. Euskaltzaindiko Azkue Biblioteka eta Artxiboan dago,¹⁵ zehazki Artxibo Historikoan, Andima Ibinagabeitiaren funts dokumentalen artean.¹⁶

Makinaz jotako dokumentua da, mekanografiatua; mekanografiatzean, aldaketa batzuk sartu dira, lerroa marratu eta lerroartean testu berria txertatuaz. Eskuzko zuzenketak ere badaude, Andima Ibinagabeitiak berak idatziak.

De rerum natura liburuaren lehenengo 43 bertso-lerroak dira, hitz lauz euskaratuak. Zati hau «Venusen kantua» edo «Venusen babes-eskea» izendatu ohi da, eta ez da ezohikoa bera bakarrik argitaratua aurkitzea, edo antologietarako hautaturiko zatia izatea.

Gure ustez, aipaturiko arrazoiez gain eta liburuaren hasiera izateaz gain, badira bi pasarte Ibinagabeitiarentzat bereziki interesgarri izan bide zirenak: batetik, Venusen eta Marteren arteko enkontrua (I 33-40) pasarte erotikoa da, hain zuzen Mirandek eskatzen ziona; bestetik, hautaturiko zatiaren amaierak (I 41-42) Ibinagabeitiaren une horretako (1952-1953 tarteko) egoera pertsonala ezin hobeto deskribatzen du: «beltzaldi ontan guk ere ezin dezakegu gogo-onez lan egin». Horixe da, hain zuzen, tarte horretan idatzitako gutunetan (eta bereziki Mirande adiskidearen erantzunetan) aurkitzen dugun Andima Ibinagabeitia.

Iñigo Ruíz Arzalluzek zehaztasun miresgarritz frogatu zuen Ibinagabeitiak Virgilioren *Bukolikoak* eta *Georgikoak* euskaratzean zuzen zein jatorrizko testu eta zein zubi-testu erabili zituen:

Ibinagabeitiak esaten ez badu ere, duda izpirik gabe froga daiteke —hasieratik has-teko— *Bukoliken* itzulpena E. de Saint-Denisek «Les belles lettres»-erako prestatuturiko

¹⁴ Ametzaga hil ostean argitaratu zen, 1975ean, *Egan* aldizkarian, itzulpen honen zati bat: «Omar Khayyam'en Rubaiyt'a», *Egan* 1975 (1/6), 111-126.

¹⁵ Josune Olabarriari esker ezagutu nuen, beste hainbat euskal testu zahar eta berri bezala, Ibinagabeitiaren dokumentu hau.

¹⁶ Hauek dira dokumentuaren identifikazio-datuak: «Erreferentzia-kodea: 2.02.3. Funtsa: AIB. Biltegi-kodea: KEH. Kokapen-zenbakia: 0147. Kutxa-kodea: 007. Dossier-kodea: 8». Internetez ikus daiteke dokumentuaren argazkia, artxiboko katalogoan bilatuta.

eta 1942an lehenengo aldiz argitaratu edizio elebidunetik egina dela (Ruiz Arzalluz 1992: xxvii).

Ibiñagabeitiak, beraz, E. de Saint-Denisen itzulpen biak [*Bukolikoak* eta *Georgikoak*, hain zuzen] begien bistan izan zituen ordu oro, eta jaramon egin ere itsuan egin zien. Honek ez du esan nahi ordea —berehala ikusiko da, horretarako froga berezirik bilatzeke— jatorrizko latina begiratu ez zuenik (Ruiz Arzalluz 1992: xxxi).

Aurkezten duen froganda eztabidaezina da, eta garbi geratzen da frantseseko itzulpenetik abiatuta bakarrik ulertzen diren elementuak agertzen direla hala *Georgikoen* nola *Bukolikoen* euskal itzulpenetan; bestelako frogak ere aurkezten ditu, ordea, latinezko jatorrizko testua ezinbesteko duten pasarteak hain zuzen.

Ovidioren *Maita-bidearen* kasuan, hain zuzen Ibinagabeitiak *Euzko-Gogoan* argitaratu ahal izan zuen zati bakarrean, itzulpenaren sarrera gisakoan, itzultzaileak berak aipatzen du zubi-testua:

Nere itzul lanerako Henri Bornecque-k sendotu textua erabili dut batez ere. Ikusi ditut beste batzu ere, baina aipatu yaunarena egokiena irudi zait (Ovide, *L'Art d'Aimer. Texte établi et traduit par Henri Bornecque*, Paris 1951). Idazt-une illunak argitzeko izkera arrotzetara egin itzulpenak ere begipean izan ditut. Alare latinari alik ertisien atxiki natzaio («Maita-bidea», *Euzko-Gogo* 1952 (7-8), 20).

Baina Aintzane Arrietak erakusten duenez, frantseseko zubi-testuaren eragina itzultzaileak aitorturikoa baino handiagoa da:

Latinekoari ahalik eta hertsien jarraitzen saiatu dela dioskun arren, Bornecque-ren edizioa hartu eta itzulpen honen sarrera, paragrafoen zatitze edota oharrei gain so bat ematea aski da eredu Jaun frantsesa izan zuela jakiteko (Arrieta 1994: lv).

Ibinagabeitiak Virgilioren eta Ovidioren testuak euskaratzeko izan zituen zubi-testuak *Les belles lettres* bildumakoak direla jakinik, zentzuzkoa zen pentsatzea Lukrezio euskaratzeko ere bilduma horretara jo bide zuela. Eta, zalantzarik gabe, hala da: bilduma horretarako Alfred Ernout-ek lehenbizikoz 1920an paratu eta frantseseraturiko liburua da Ibinagabeitiak mahai ganean zuen testu nagusia, hala latinez nola frantsesez.

Azal-azaleko begirada batean baieztatu daiteke susmoa: latinez bertso-lerrotan idatziriko testua Ernoutek frantsesez hitz lauz eman zuenean, paragrafoen banaketa jakin bat ezarri zuen, ikusi ditugun frantseseko, ingelesezko eta gaztelaniatzeko gaineko itzulpenetakoan aldean desberdina. Ibinagabeitiarena, ordea, bat dator *Les belles lettres* bildumakoarekin, batere salbuespenik gabe.

Lehenengo paragrafoa (latinezko 1-9 bertso-lerroak) aztertzea aski da ikusteko itzulpen honetan ere badirela ezinbestean Ernouten frantseseko testutik abiatuta ulertu behar diren euskarazko pasarteak, eta beste batzuk ezinbestean latinezkotik abiatutik ulertu behar direnak. Adibidez, euskarazko *Venus guren* itzultzeko, ezinbestekoa da, gure ustez, latinezko *alma Venus* (eta ez frantseseko *Vénus nourricière*).

Baina beste pasarte honetan, ordea, euskarazkoa frantsesekoari lotuta doa:

lat. te, Dea, te fugiunt uenti, te nubila caeli / aduentumque tuum, tibi
fr. devant toi, ô Déesse, à ton approche s'enfuient les vents, se dissipent les nuages ; sous tes pas
eus. zure aitzinean, Yainkosa garai, eta zure urbilllean aizeak igezi dioaz, zeruko odeiak suntzitzen dira. Zu etortzerakoan

Pasarteren batean (10. bertso-lerroan), Ibinagabeitiak ez dio egin kasurik ez latinari ez frantsesari, eta gure ustez itzulpen okerra eman du, ez baitu euskaratu *species uerna*:

lat. Nam simul ac *species* patefactast *uerna* diei
fr. Car sitôt qu'a reparu l'*aspect printanier* des jours
eus. Eguna urratu ta [...] orduko

Antzera gertatzen da 29.-30. bertso-lerroetan ere, non ez baitu euskaratu *per maria ac terras omnis sopita*:

lat. Effice ut interea fera moenera militiai / *per maria ac terras omnis sopita* quiescant
fr. Obtiens que cependant les farouches travaux de la guerre à *travers mers et terres* s'apaisent *partout assoupis*
eus. Artean, gudu-lan zakarrak ater bitez.

Baina ikus dezagun Ibinagabeitiaren itzulpen osoa.

4. Testuaren edizioa

Gure edizioko testu nagusian, hala makinaz nola eskuz txertatu diren aldaketa guztiak onartu ditugu, Andima Ibinagabeitiaren azken bertsoia eta autorearen borondatea biltzen dutelakoan; gainera, errata batzuk zuzendu ditugu. Eskuzko zuzenketa <ŕ> diakritikoarekin agertzen denean, <rr> bikoitza transkribatu dugu. Testuaren ondoren erantsi ditugu ohar paleografikoak,¹⁷ eta oin-oharretan eman ditugu euskarazko testua ulertzen lagundu gura duten argibide-oharrak. Zenbakiak (kako zuzenen artean) jatorrizkoaren bertso-lerroak adierazten ditzuzte, bosnaka.

Izadiak (Naturaz). Lukreti.

Enearren Ama, gizon ta yainkoen atsegin, Venus guren, zuri dagozkitzu zerupeko zantzu ibiltariak, itsaso ontzidunak; zuk ernetzen dituzu soroetako uztak, zuregandik bizidun guziek [5]ernal-indarra dute, eta illunbetik jaio dan eguzkiaren argia ikus dezakete; zure aitzinean, Yainkosa garai, eta zure urbillean aizeak igezi dioaz, zeruko odeiak suntzitzen dira. Zu etortzerakoan ernemiñez lurra lili xamurrez iantzi oi da, itxas-zelaiak irriparez eta ortzi naretua argi-yario dizdiz ari zaitzu.

[10] Eguna urratu ta Faboni aize erne-razleak¹⁸ putz egin orduko, aireko txoriak txintaz dagozkitzu, zuri yainkosa eta zure etorrerari, zure indarrez biotzak iñarrosiz. Ondoren abereak iutika¹⁹ doaz bazka gurietara, [15] ibai lasterrak iñari²⁰ gaudituz: zure atsegiñez zoro eraman gogo zenituken tokietara aldatzeko irrikaz.

¹⁷ Laburdura hauek erabili ditugu: *jat.* «jatorrizkoan», erraten zuzenketa; *mek.* «mekanografiatua», eskuzko zuzenketa; *marraturik*, idazmakinaz marratu eta lerroartean erantsiriko zuzenketa.

¹⁸ *Faboni aize erne-razleak*: Favonio mendebaldeko haize leun eta gozoaren jainkoa da, Greziako Zefioren baliokidea, udaberriaren eta fruituen etorrera iragartzen dituena.

¹⁹ *iutika*: ijutika, ikotika, jautzika.

²⁰ *iñari*: igeri.

Azkenez itsaso, mendi, ibai lasterretan, txori-egoitza ostotsu eta zelai muskerretan, maitasun biguña biotz guzietan sartu aziz, [20] mendez mende ugaritzeko naia ematen diezu.

Izadia zuk bakarrik yaurri²¹ dezakezun ezkerro ta zu gabe ezertxo ere iristen ezpaita argi-ugertzera,²² maitagarri ta atsegin danik ere ez bait da eginen, zure laguntza eskatzen dizut [25] izadiaz egin gogo dudan kantu au ontzeko. Gure Memmius-i eskeintzen diot beti ta orotan apain ikus nai izan baituzu yainkosa orrek. Gainera, yainkosa, betiereko edertasuna emaezu nere bertsuei.

[30] Artean, gudu-lan zakarrak ater bitez. Zuk bakarrik lagun ditzakezu bake-narez giza-ilkorrek, bada gudu lan zakarren buru Marti armen yainko altsua bai duzu. Alare, ua ere, betiereko maitasunez zauriturik zure magaletara etortzen da, [35] eta begiak zuregana zuzenduz lepezamar²³ guria atzera iraukiz,²⁴ iñoiz ere aspertzeko, maitasunez, zure gan, yainkosa, bere begi irrikariak bazkatzen ditu, eta etzanda, arnas-gabe, zure aotik zintzilik egoten da. Zuk iainkosa, etzanda dagoana zeure soin gurenez laztandu ezazu, itz goxoak aotik [40] dario, eta eska ezaiozu, Aintzagarri orrek, pake ta baretasuna erromarrentzat. Aberriko beltzaldi ontan guk ere ezin dezakegu gogo-enez lan egin, eta Memmitarrek ere ezingo lirake, egokera ontan, guzien osasunerako litzaken egingaitik alduendu.

1-4 guziek] jat. *gutiek*. 5-9 xamurrez] mek. *biguñenez*. || irriparez] mek. *irripar dagitzu*. || naretua] jat. *naretuak*. || argi-yario] mek. *argiz yantzirik*. || ari zaitzu] mek. *egiten dizu*. 10-14 Eguna urratu] mek. *Eguntza asi*. || aize] marraturik *aizearen*. 15-19 eraman] marraturik *nai zenukenera yoateko*. || zenitukun] mek. *zenuken*. || aldatzeko irrikaz] marraturik *yoateko beti gertu*. || ostotsu] marraturik *ostotsuetan*. 20-24 iristen] mek. *eltzen*. 25-29 egin] marraturik *egingo*. || au ontzeko] mek. *ontarako*. || Memmius-i] mek. *Memmius*. || beti] marraturik *betiere*. || orotan apain] jat. *orotanapain*. 30-34 ater bitez] mek. *ater bitez geldi*. || betiereko] lerroartean mekanografiaturik. 35-39 zuzenduz] jat. *zuzanduz*. || maitasunez] jat. *maitasunez*. || Zuk] jat. *Zyk*. 40-43 Aintzagarri] jat. *Anintzagarri*. || Memmitarrek] jat. *Mmemmitarrek*.

5. Bibliografia

- Amuriza, X. (itz.), 2001, *Lukrezio: Gauzen izatasunari buruzkoa* [Pentsamenduaren Klasikoak bilduma]. Bilbo: Klasikoak S.A.
- Arrieta, A. (arg.), 1994, *Andima Ibiñagabeitia. Ovidiusen Maita-bidea* [Klasikoak 74]. Bilbo: Ibaizabal.
- Bilbao, G., 2002, *Latin-literaturarako sarbidea. Idazleak eta idazlanak*. Bilbo: UEU.
- Ernout, A. (arg.), 1990 [1920], *Lucrèce. De la nature. Livres I-III*. Paris: Les Belles Lettres.
- Irujo, X., 2009a, *Itzulpena erbestean. Bingen Ametzagak Ameriketara euskarara eramandako lanak (1938-1968)*. Donostia: Utriusque Vasconiae.

²¹ *yaurri*: gobernatu.

²² *argi-ugertzera*: argiaren ur-ertzera.

²³ *lepezamar*: lepondo.

²⁴ *atzera iraukiz*: atzera eradukiz, atzera bermaturik, gibelera aurtikirik (latinez *reposta* eta frantsesez *rejetée en arrière*).

- (arg.), 2009b, *Bingen Ametzaga Aristi. Gutunak I (1941-1968)*. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- (arg.), 2009c, *Bingen Ametzaga Aristiri egindako gutunak II (1939-1969)*. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- Iztueta, P. eta J. Díaz (arg.), 2007a, *Jokin Zaitegi. Gutunak (1923-1973)*. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- (arg.), 2007b, *Jokin Zaitegiri egindako gutunak I (1932-1955)*. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- (arg.), 2007c, *Jokin Zaitegiri egindako gutunak II (1956-1975)*. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- Ruiz Arzalluz, I. (arg.), 1992, *Andima Ibiñagabeitia. Bergiliren Unai eta Alor kantak*. [Klasikoak 55], Donostia: Gero.
- Sudupe, P., 1997, *Andima Ibiñagabeitia (1906-1967)* [Bidegileak Bilduma], Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- (arg.), 1999, *Andimaren idazlan hautatuak*. Donostia: Elkarlanean.
- , 2010, *Tradizioa eta modernitatea 50eko hamarkadan. Euskal kulturaren biziberritze gatazkatsua*. Online argitaratua: <www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Pako_Sudupe_TESIA.pdf>.
- , 2012a, *Andima Ibinagabeitia: Gutunak 1. Nemesio Etxanizekin trukatuak*. Online argitaratua: <https://issuu.com/ereiten/docs/andima_ibinagabeitia._gutunak_1>.
- , 2012b, *Andima Ibinagabeitia: Gutunak II. Idazleak*. Online argitaratua: <https://issuu.com/ereiten/docs/andima_ibinagabeitia._gutunak_2>.
- , 2012c, *Andima Ibinagabeitia: Gutunak eta III. Politikariak, lagunak, ahaideak*. Online argitaratua: <https://issuu.com/ereiten/docs/andima_ibinagabeitia._gutunak_3>.
- Urkizu, P. (arg.), 1995, *Jon Miranderen gutunak (1948 -1972)*. Zarautz: Susa.
- (arg.), 2000, *Andima Ibiñagabeitia: Erbestetik barne-minez (gutunak 1935-1967)*. Zarautz: Susa.

Gidor Bilbao Telletxea

Ikasketa Klasikoen Saila. Letren Fakultatea
Unibertsitateko Ibilbidea, 5 - 01006 Gasteiz
gidor.bilbao@ehu.eus